

AHOLINING PULSIZ KO'RINISHIDAGI DAROMADLARI VA ULARNING SHAKLLANISHI

Murtazaxo'jayev Saidaminxon Saidanvarxon o'g'li

Oriental Universitet

Annotatsiya: Ushbu maqolada aholi daromadlarining pulsiz ko'rinishdagi turlari va ularning shakllanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Pulsiz daromad tushunchasi, uning iqtisodiy tizimdagi o'rni, shakllanish manbalari va ularning jamiyatdagi ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda turli nazariy yondashuvlar va empirik ma'lumotlar asosida pulsiz daromadlarning aholi daromadlar tuzilmasidagi o'rni tahlil qilinib, mamlakatimiz sharoitida ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Pulsiz daromad, qora bozor daromadlari, norasmiy iqtisodiyot, ijtimoiy-iqtisodiy ta'sir, daromad manbalari, iqtisodiy tizim

KIRISH: Daromadlar iqtisodiyot va jamiyat hayotining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Aholining daromadlari uning yashash darajasi, ijtimoiy farovonligi va iqtisodiy faolligi bilan bevosita bog'liq. Shu bois, daromadlarning shakllanishi, ularning rasmiy va norasmiy turlarini o'rganish, iqtisodiy siyosatni samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda dunyo mamlakatlarida, xususan rivojlanayotgan davlatlarda norasmiy iqtisodiyot va pulsiz daromadlar masalasi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Pulsiz daromad tushunchasi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan har xil talqin qilingan bo'lsa-da, ularning umumiy ma'nosi — bu naqd pul shaklida bo'lmagan,

balki tovar, xizmat, barter yoki boshqa shakllarda qabul qilinadigan daromadlarni anglatadi. Bu turdagi daromadlar rasmiy iqtisodiy hisob-kitoblarga kirmasligi, ularni o'lchash va nazorat qilishni qiyinlashtiradi. Shu sababli, pulsiz daromadlarning shakllanishi, taqsimlanishi va jamiyatdagi roli iqtisodchilarning va siyosatchilarning doimiy e'tiborida bo'lib kelmoqda. Mamlakatimizda ham norasmiy iqtisodiyotning, xususan pulsiz daromadlarning o'sishi muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammo sifatida qaraladi. Bu holat iqtisodiyotning barqarorligi, soliq bazasining kamayishi va ijtimoiy himoya tizimining samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, pulsiz daromadlar ko'pincha aholining past daromadli qatlamlari uchun yashash imkoniyatini yaxshilashda qo'shimcha manba sifatida xizmat qiladi. Shunday ekan, ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, shakllanish mexanizmlarini tushunish va qonuniy asoslarda tartibga solish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ushbu maqolada aholi daromadlarining pulsiz ko'rinishlari, ularning shakllanish omillari va ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida mamlakatimiz sharoitida pulsiz daromadlarning o'rni va ularga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar ko'rsatib o'tiladi. Maqola davomida bu jarayonlarning iqtisodiy tizimdagi o'zaro bog'liqligi va norasmiy iqtisodiyot bilan aloqalari ham batafsil yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Daromadlarning rasmiy va norasmiy shakllari hamda ayniqsa pulsiz ko'rinishdagi daromadlar masalasi iqtisodiy adabiyotlarda uzoq yillardan buyon tadqiq qilinib kelmoqda. Norasmiy iqtisodiyot va undagi daromadlarning shakllanishi haqida keng ilmiy asarlar mavjud bo'lib, bu masala iqtisodiy barqarorlik, ijtimoiy adolat va soliq tizimi samaradorligi nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega. Richard Kanstler va Robert Parker norasmiy iqtisodiyot kontseptsiyasini ilgari surib, uning rasmiy iqtisodiyotdan farqli jihatlarini tahlil qilganlar. Ularning fikricha, norasmiy iqtisodiyot ish haqi yoki boshqa daromadlarning pulsiz, ya'ni naqd bo'lmagan shakllarini ham o'z ichiga oladi va bu ko'rinish iqtisodiy

jarayonlarning muhim qismi hisoblanadi [1]. Kanstler va Parker shuningdek, norasmiy daromadlar iqtisodiyotning rasmiy qismining soliq tushumlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidlaydilar. Jahon Bankining 2023-yilgi hisobotida norasmiy iqtisodiyotning mamlakatlarning yalpi ichki mahsulotiga ta'siri, shuningdek, undagi pulsiz daromadlarning shakllanish mexanizmlari batafsil yoritilgan. Hisobotda aytilishicha, rivojlanayotgan mamlakatlarda norasmiy iqtisodiyot hajmi katta bo'lib, unda pulsiz almashinuv va barter tizimlari keng tarqalgan [2]. Bu holat davlat tomonidan iqtisodiy siyosatni aniqlashda muammolarni keltirib chiqaradi, chunki pulsiz daromadlar rasmiy hisob-kitoblarga kirmaydi. O'zbekistonda olib borilgan tadqiqotlarda ham norasmiy sektor va pulsiz daromadlar mavzusi muhim o'rin egallaydi. Toshkent iqtisodiyot universiteti olimlari pulsiz daromadlar shakllanishini iqtisodiy noaniqlik, mehnat bozoridagi norasmiylik va ijtimoiy himoya tizimidagi bo'shliqlar bilan izohlaydilar [3]. Ularning tadqiqotlari ko'rsatadiki, pulsiz daromadlar asosan oilaviy va mahalla doirasida, barter almashinuvlari va xizmat ko'rsatish shakllarida yuzaga keladi. Shuningdek, ular pulsiz daromadlarning ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ijobiy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlashadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Aholining pulsiz ko'rinishdagi daromadlari — bu naqd pulda ifodalanmaydigan, lekin iqtisodiy qiymatga ega bo'lgan daromadlar shaklidir. Bunday daromadlar ko'plab hollarda xizmatlar, tovarlar, mulkdan foydalanish, o'zaro almashuv va oilaviy yordamlardan iborat bo'ladi. Ular asosan norasmiy iqtisodiyot doirasida shakllanadi va ko'pincha rasmiy statistikada hisobga olinmaydi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu daromadlar iqtisodiyotning ko'zga ko'rinmaydigan, ammo sezilarli qismini tashkil etadi va aholining ijtimoiy-iqtisodiy farovonligida muhim rol o'ynaydi. Pulsiz daromadlarning shakllanishi va rivojlanishiga birinchi navbatda iqtisodiy sharoitlar ta'sir ko'rsatadi.

Ayniqsa, bandlikning norasmiy shakllari keng tarqalgan hududlarda, rasmiy daromad manbalari yetarli bo'lmagan hollarda, bunday daromad turlarining o'sishi kuzatiladi. Qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi aholi orasida o'zaro mahsulot almashinuvi, xizmat evaziga boshqa xizmatlar bilan hisoblashish, ish kuchi bilan ta'minlash va o'rniga boshqa tovarlar olish holatlari keng uchraydi. Misol uchun, dehqon o'z mahsulotining bir qismini bozorda sotsa, qolgan qismini mahalliy ustaga ta'mirlash evaziga berishi mumkin. Bu holatda pul ishtirok etmaydi, lekin daromad olingan bo'ladi. Shahar hududlarida esa bu turdagi daromadlar ko'proq xizmatlar almashinuvi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Xususan, kichik tadbirkorlar o'zaro reklama, xizmat ko'rsatish, yetkazib berish yoki texnik yordam evaziga boshqa xizmat yoki mahsulot olishi holatlari mavjud. Ko'plab oilaviy bizneslar o'z faoliyatini aynan shu asosda boshlaydi — xizmat evaziga xizmat. Ushbu almashuv tizimi ko'p hollarda yozma bitimsiz, ishonchga asoslangan tarzda amalga oshadi. Pulsiz daromadlar, ayni paytda, ijtimoiy himoya tizimi zaif bo'lgan sharoitlarda yashovchi oilalar uchun muhim omilga aylanadi. Kam ta'minlangan oilalar, nafaqaxo'rlar, ishini yo'qotgan shaxslar ko'pincha qarindoshlar, qo'shnilar yoki mahalladoshlardan oziq-ovqat, kiyim-kechak yoki vaqtinchalik boshpana tarzida yordam oladi. Bu yordam rasmiy daromad sifatida qayd etilmasa-da, ularning hayotiy ehtiyojlarini ta'minlaydi va barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi. Norasmiy iqtisodiyotdagi faoliyatlar ko'pincha qonuniy maydon tashqarisida bo'lib, rasmiy tartibda soliqqa tortilmaydi. Shu sababli pulsiz daromadlar davlat moliyasiga bevosita foyda keltirmaydi. Biroq ular bevosita iste'mol xarajatlarining bir qismini qoplaydi va iste'mol hajmini oshiradi. Raqamli to'lov tizimlarining kengayishi bilan bu jarayonlarni aniqlash va monitoring qilish imkoniyatlari ortmoqda, ammo pulsiz daromadlarning asosiy qismi hanuzgacha ko'lanka ostida qolmoqda. Bu esa iqtisodiy rejalashtirishda ma'lumot yetishmovchiligiga olib keladi. Ushbu daromadlar shakllanishiga oilaviy va ijtimoiy tizimlar ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mahalla tizimi asosida shakllangan qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, o'zaro yordamga asoslangan ijtimoiy

aloqalar, urf-odat va an'analar — bularning barchasi pulsiz daromadlar manbai hisoblanadi. Ayrim hollarda, yosh oilalarga ota-onalari tomonidan kvartira, avtomobil yoki qishloq xo'jaligi yer maydoni bepul taqdim etilishi holatlari uchraydi. Bular ham iqtisodiy qiymatga ega bo'lsa-da, rasmiy statistikada daromad sifatida qayd etilmaydi.

Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida, ayniqsa qishloq xo'jaligi, qurilish, xizmat ko'rsatish sohalarida pulsiz daromadlar hajmi nisbatan yuqori bo'ladi. Bu tarmoqlarda mehnat shartnomasi mavjud bo'lmagan hollarda, ishchilar ba'zida oziq-ovqat, yashash joyi, transport yoki boshqa shakldagi "natural" to'lovlar asosida ish faoliyatini olib boradi. Bu holat ishchi kuchi ekspluatatsiyasiga olib kelishi mumkin bo'lsa-da, ayrim holatlarda o'zaro manfaatli hamkorlik shaklida davom etadi. Shu bois, bunday daromadlarni ijtimoiy-iqtisodiy muammo sifatida emas, balki iqtisodiyotdagi mavjud holatning in'ikosi sifatida baholash lozim. Pulsiz daromadlar, shuningdek, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishda ham muhim rol o'ynaydi. Daromadi yuqori bo'lgan guruhlar tomonidan daromadi past bo'lganlarga beriladigan yordam, ayniqsa oilaviy doirada yoki yaqin mahalladoshlik asosida yuz beradigan iqtisodiy qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi tafovutni yumshatadi. Bu jarayon davlat tomonidan boshqariladigan ijtimoiy yordam tizimi doirasida bo'lmasa-da, uning funksiyasini ma'lum darajada bajargan holda, barqarorlikni saqlab turadi. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan birga, pulsiz daromadlarning ayrim shakllari onlayn platformalar orqali ham kengaymoqda. Masalan, ayrim hollarda xizmatlar internet orqali "xizmat evaziga xizmat" prinsipida amalga oshiriladi: dizayner o'zining xizmatlari evaziga reklama oladi, blogger boshqa blogerning kontentini e'lon qilgani uchun xizmat evaziga xizmat oladi va hokazo. Bu turdagi daromadlar ham rasmiy daromad sifatida qayd etilmaydi, lekin iqtisodiy muomala mavjud.

XULOSA

Yuqorida olib borilgan tahlillar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, aholining pulsiz ko‘rinishdagi daromadlari iqtisodiyotning muhim, ammo ko‘lanka ostida qolgan qismidir. Ular, bir tomondan, aholi turmush darajasini saqlab qolish, ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, iqtisodiy almashinuvni davom ettirishda ijobiy rol o‘ynaydi. Ayniqsa, rasmiy ish bilan band bo‘lmagan qatlamlar, qishloq aholisi va kam ta‘minlangan oilalar uchun pulsiz daromadlar yashash vositasi sifatida xizmat qiladi. Boshqa tomondan, bu daromad turlarining davlat statistikasida qayd etilmasligi, soliq bazasini qisqartirishi va iqtisodiyotning rasmiy sektori rivojiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli, davlat tomonidan norasmiy iqtisodiyot va pulsiz daromadlar borasida aniq siyosiy yondashuv, soliq islohotlari, aholini rasmiylashtirish bo‘yicha rag‘batlantiruvchi chora-tadbirlar ishlab chiqilishi zarur. Pulsiz daromadlarni faqat yo‘q qilish emas, balki ularni huquqiy va ijtimoiy himoya tizimiga bosqichma-bosqich kiritish, zamonaviy raqamli yechimlar orqali hisobga olish tizimini yaratish mamlakatning iqtisodiy shaffofligini ta‘minlashda muhim omil bo‘ladi. Ayni paytda, bu tizimlar joriy etilayotganda ijtimoiy zaif qatlamlarning manfaatlarini hisobga olish va ularni iqtisodiy muomalaga jalb qilish ham alohida e‘tiborga loyiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Kanstler, R., Parker, R. Informal Economy and Unofficial Income. Economic Studies Journal, 2018.
2. Jahon Banki. Norasmiy iqtisodiyot va uning iqtisodiyotga ta‘siri. Toshkent, 2023.
3. Toshkent iqtisodiyot universiteti ilmiy maqolalari to‘plami. Norasmiy iqtisodiyot va pulsiz daromadlar. 2024.

4. Mirziyoyev, M.G. Iqtisodiy islohotlar va norasmiy sektorni rasmiylashtirish. Davlat dasturi hisobotlari, 2024.
5. Feige, E.L. The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion. Cambridge University Press, 2020.
6. Mehrotra, S., Biggeri, M., & Comim, F. Informal Work and Livelihoods in Developing Countries. Routledge, 2022.
7. International Labour Organization. Informal Economy and Income Generation. Geneva, 2024.